

מקום הנחת תפילין

מקום הנחת תפילין של יד

בבבלי מנחות (לז, א) שנינו :

תנא דבי מנשה: על ידך - זו קיבורת, בין עיניך - זו קדקד. היכא? אמרי דבי רבי ינאי: מקום שמוחו של תינוק רופס.
בתוספות הסבירו ש'קיבורת' הוא לשון קיבוץ בשר, ומבוסס על לשון ארמית כמו 'קיבורא דאהיני', שהוא אשכול של תמרים.
ושם בעמוד ב הובאה ברייתא המבארת מניין למדו לפרש שזהו מקום הנחת התפילין של יד :

אמר מר: 'ידך' - זו קיבורת. מנלן?

דת"ר: 'על ידך' - זו גובה שביד;

אתה אומר: זו גובה שביד, או אינו אלא על ידך ממש?

[1] אמרה תורה: הנח תפילין ביד והנח תפילין בראש, מה להלן בגובה שבראש, אף כאן בגובה שביד;¹⁰

[2] רבי אליעזר אומר: אינו צריך, הרי הוא אומר: 'והיה לך לאות', לך לאות - ולא לאחרים לאות;

[3] ר' יצחק אומר: אינו צריך הרי הוא אומר: 'ושמתם את דברי אלה על לבבכם... וקשרתם', שתהא שימה כנגד הלב.¹¹

בברייתא זו מצאנו שלושה טעמים למקום הנחת התפילין :

¹⁰ וכן הוא במכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק יג: 'יכול יתן על פס ידו? ת"ל: 'על ידך' ו'בין עיניך' - מה בין עיניך בגבוה שבראש, אף על ידך בגבוה שביד'.

¹¹ ברייתא זו מקבילה במידה רבה לברייתא המובאת במכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דפסחא פרשה יז: 'על ידך על גובה של יד או אינו אלא על ידך כמשמעו הדין נותן הואיל אמרה תורה תן תפילין ביד תן תפילין בראש מה בראש על גובה של ראש אף ביד על גובה של יד. ר' אליעזר אומר על ידך על גובה של יד אתה אומר על גובה של יד או אינו אלא על יד כמשמעו ת"ל והיה לך לאות על ידכה לך לאות ואינה אות לאחרים. ר' יצחק אומר על גובה של יד או אינו אלא על ידך כמשמעו ת"ל ושמתם את דברי אלה על לבבכם (דברים יא יח) לא אמרתי אלא דבר שהוא מכוון כנגד הלב ואיזהו דבר שהוא מכוון כנגד הלב זה גובה של יד'.

וכן הוא גם בספרי דברים פרשת ואתחנן פ"קא לה: 'על ידך, בגובה שביד, אתה אומר בגובה שביד או על ידך כמשמעו? הדין נותן, הואיל ואמרה תורה תן תפילין בראש תן תפילין ביד, מה בראש בגובה שבראש, אף ביד בגובה שביד. רבי אליעזר אומר: על ידך, בגובה של יד, אתה אומר בגובה של יד או על ידך כמשמעו? תלמוד לומר: 'והיה לך לאות על ידך', לך לאות ולא לאחרים לאות. רבי יצחק אומר: בגובה שביד, אתה אומר בגובה שביד או על ידך כמשמעו? תלמוד לומר: 'והיו הדברים האלה על לבבך', דבר שכנגד לבך, ואיזה זה גובה שביד.

- א. גובה שביד - רש"י הסביר שהכוונה לכך שהקיבורת נמצאת בחלק העליון של היד הסמוך לכתף. אולם, מדברי תוספות בעמוד א קצת משמע שהגובה מתייחס למקום ההנחה עצמו בבשר התפוח, שהוא גבוה משאר היד.
- ב. מקום שהוא לך לאות ולא לאחרים לאות - החלק העליון של הזרוע שהוא מעל המרפק הינו מקום שרוב בני אדם מכסים.
- ג. שתהא שימה כנגד הלב - רש"י מסביר שמקום הקיבורת נמצא כנגד הלב, כלומר מקביל לו בגבהו בגוף.
- בהמשך הסוגיא הובאו דברי אמוראים, אשר התבססו על דרשות חלק מן התנאים ופירשו אותן:
- ר' חייא ורב אחא בריה דרב אויא מכוין ומנח ליה להדי ליביה.
- אם מקום הקיבורת הוא כנגד הלב, לא ברור מה היה מיוחד בהנהגת שני האמוראים הללו. מסיבה זו פירשו שיש בהנהגתם דקדוק בעניין ההנחה, שיש להטות את התפילין פנימה כלפי הגוף - לכיוון הלב. כך כתב הטור בסי' כז: 'ויטה אותם מעט לצד ימין'. ונראה שבב"י הבין שגם הרמב"ם (הלכות תפילין פ"ד ה"ב) סבר כמותו, אם כי הוא לא הזכיר הטיה של התפילין אלא: 'שנמצא כשהוא מדבק מרפקו לצלעיו תהיה תפלה כנגד לבו ונמצא מקיים והיו הדברים האלה על לבבך'. בהתאם לכך פסק בשולחן ערוך אורח חיים (כז, א):
- ויטה התפלה מעט לצד הגוף בענין שכשיכוף זרועו למטה יהיו כנגד לבו, ונמצא מקיים 'והיו הדברים האלה על לבבך' (דברים ו, ו).

כיסוי תפילין של יד

- בגמרא מובא מעשה, שממנו ניתן ללמוד אפשרות של הבנה נוספת בדרשת 'לך לאות':
- רב אשי הוה יתיב קמיה דאמימר, הוה ציריא בידיה וקא מתחזיין תפילין, אמר ליה, לא סבר לה מר: לך לאות - ולא לאחרים לאות? אמר ליה: במקום 'לך לאות' איתמר.
- במעשה זה ניתן לראות שתי הבנות בדרשת 'לך לאות'. אמנם, לדעת אמימר היא מלמדת רק על מקום ההנחה, אך רב אשי סבר שיש ללמוד ממנה גם שיש להקפיד על כך שהתפילין של יד יהיו מכוסות. יש מקום לומר, שאף אם אמימר דחה את שאלתו של רב אשי, יתכן שעדיין יש בכך עניין.
- וביבית יוסף' (סימן כז) הביא דין זה בשם השימושא רבא, שכתבו בלשון כללית, והתלבט אם כוונתו לכסות גם תפילין של ראש, אך לבסוף הכריע שעניין זה הוא בתש"י בלבד, כפי שפירשו את דברי השימושא רבא' בספר ה'תרומה' ובספר 'אורחות חיים':
- כתוב במרדכי (שם יב, א) כתב בשימושא רבא צריך לכסויינהו כדי שלא יראו דכתיב לך לאות ולא לאחרים לאות.
- ור"ץ אומר דהני של ראש קרי ליה וראו וכו' (דברים כח ז) לפי שהם במקום גילוי בראש אבל של יד הם בזרועו תחת לבושו, כדדרשינן לך לאות ולא

לאחרים לאות. ותו דש"ן איכא בראש וי"ד ודל"ת לא הוזכר בשום מקום כדפרישית לעיל. ומכל מקום ודאי טוב שיראו מדכתיב 'וראו', וכתב נמי (שמות לג כג) 'וראית' דאוקימנא אקשר. ויש לפרש דשימושא רבא מודה שצריך לראות הקשר ומיהו עתה חיישינן ליוהרא ומכסין אותה אף על פי שאין נכון.

ומדברי בעל התרומה (סי' ריא) נראה דלא איירי שימושא רבא אלא בתפילה של יד דוקא, וכך הם דברי ארחות חיים (הל' תפילין סי' יז) שכתב וזה לשונו: תפילין של יד צריך לכסותן דכתיב לך לאות ולא לאחרים לאות, אבל של ראש טוב להיותם גלויים ונראים דכתיב וראו כל עמי הארץ וגו' וא"ר אליעזר אלו תפילין של ראש עכ"ל.

עם זאת, בשו"ע (כז, יא) פסק שתפילין של ראש צריכות להיות גלויות, אך לא התייחס לחובת כיסוי תש"י, והרמ"א כתב במפורש שאין קפידא בעניין כיסוי תש"י:

תפילין של ראש טוב להיותם גלויים ונראים, אבל תלמיד בפני רבו אין דרך ארץ לגלות תפילין בפניו. הגה: ובשל יד אין להקפיד אם הם גלויים או מכוסים (מרדכי שם).

האם כל הקיבורת כשרה להנחת תש"י?

בבית יוסף אורח חיים סימן כז הביא את דברי הגהת סמ"ק, אשר מגבילה, לכאורה, את מקום הנחת התפילין של יד:

כתוב בסמ"ק (סי' קנג, יג): וצריך להניחם במקום גבוה של זרוע וזהו בעצם שבין האציל שקורין קובד"ו ובין השחי שקורין שובק"ו. וכתוב בהגהה (אות ב) על זה: ומיהו אין כולו כשר להניח כי אם חצי הזרוע של צד הקובד"ו כדאיתא בשימושא רבא פלג זרוע.

ב'בדק הבית' התייחס לאפשרות להבין מדברים אלו שכל החצי התחתון של הזרוע כשר להנחת התפילין גם שלא במקום הבשר התופח, ודחה אפשרות זו: ואין לסמוך על זה להכשיר להניח בו תפילין בכל חצי הזרוע כי אם במקום התופח כלשון הרמב"ם ורבינו שהוא כלשון הגמרא זו קיבורת.

בשולחן ערוך אורח חיים בסימן כז סעיף א, שכתב שמקום הנחת התפילין בבשר התפוח, לא הביא את דברי הגהת סמ"ק, ובצדק לכאורה, שכן בפוסקים אחרים לא מצאנו חילוק בין החצי העליון והתחתון של השריר. אולם הרמ"א כן העתיק אותם:

מקום הנחתן של יד בזרוע שמאל, בבשר התפוח שבעצם שבין הקובד"ו ובית השחי, ויטה התפלה מעט לצד הגוף בענין שכשיכוף זרועו למטה יהיו כנגד לבו, ונמצא מקיים והיו הדברים האלה על לבבך (דברים ו, ו).

הגה: וצריך להניח בראש העצם הסמוך לקובד"ו, אבל לא בחצי העצם שסמוך לשחי (סמ"ק).

היה מקום לומר שהשו"ע דחה את דברי הגהת סמ"ק מן הטעם שכתב בבדק הבית, שאין לסמוך עליו להניח מתחת למקום התופח. אולם, בהמשך הסימן בסעיף ז, השו"ע הביא את דבריו כבסיס מוסכם לדין מי שיש לו מכה במקום הנחת תפילין:

אעפ"י שיש לאדם מכה במקום הנחת תפילין - יניח תפילין, כי מקום יש בזרוע להניח שתי תפילין, כי העצם הסמוך לבית השחי מחציו עד הקובד"ו הוא מקום הנחת תפילין.

במשנה ברורה ס"ק כט הסביר את דבריו באופן שלא יעמדו בסתירה למה שכתב בבדק הבית:

ר"ל בבשר התפוח אשר לצד הקובד"ו ולא עד הקובד"ו ממש.

אולם, צ"ע אם ניתן להבין כך בשו"ע, שכן קשה להכניס פעמיים תפילין בגודל ממוצע בחצי התחתון של הבשר התופח בלבד. ואולי נכון יותר להסביר שכוונת השו"ע היא שבשעת הדחק, שיש לו מכה במקום הנחת תפילין, יכול לסמוך על דברי הגהת סמ"ק ולהניח עד המרפק.

ובביאור הגר"א לסעיף א תמה על דברי הגהת סמ"ק, שאין להם מקור ורמז בגמרא:

דברי הגהת סמ"ק צ"ע - מנ"ל לחלק? דהא בגמ' אמרינן סתמא 'דך זו קיבורת'.

הגר"א הציע הבנה אחרת בדברי השימושא רבא, שלפיה כל הקיבורת כשרה להנחה:

ולולי דבריו נ"ל דמ"ש בש"ר פלג זרוע קאי על כל הקיבורת שהוא פלג זרוע, ול"ד פלג אלא ר"ל מקצתו, וכשיעור מקום הנחת שני תפילין, כמ"ש בריש פ' בתרא דעירובין. וכן נראה לי עיקר דכל הקיבורת כשר להניח בו תפילין.

אם כן, ראוי להחמיר בדין זה לכתחילה, שכן הרמ"א פסק את דברי הגהת סמ"ק, וביחס לשו"ע יש להסתפק. אולם, בוודאי עדיף להניח גם על החצי העליון של השריר מלהניח את התפילין למטה במקום שעלול לרדת מתחת למקום הבשר התופח, שכן דין זה לא הוזכר בפוסקים אחרים, והגר"א דחה את דברי הגהת סמ"ק, ואף הציע פירוש אחר בדברי השימושא רבא, שהוא מקורו של הסמ"ק, כאמור.

מקום הנחת תפילין של ראש

בבבלי מנחות (לו, א) למד תנא דבי מנשה ש'בין עיניך - זו קדקד'. רבי ינאי הסביר שהוא 'מקום שמוחו של תינוק רופס'.

הברייתא המובאת בעמוד ב מגדירה את מקום הנחת תש"ר כ'גובה שבראש', שממנו לומדים שגם הנחת תש"י היא 'בגובה שביד'. בברייתא המובאת בהמשך מתברר שנתון זה שממנו הוציא ת"ק של הברייתא את הלימוד למקום הנחת תש"י, אף שאיננו מפורש במקרא, מבוסס על גזירה שווה מאיסור עשיית קורחה:

גובה שבראש מנלן?

דת"ר: 'בין עיניך' - זו גובה שבראש; אתה אומר: זו גובה שבראש, או אינו

אלא בין עיניך ממש?

נאמר כאן 'בין עיניך' ונאמר להלן 'לא תשימו קרחה בין עיניכם למת', מה להלן בגובה שבראש מקום שעושה קרחה, אף כאן בגובה של ראש מקום שעושה קרחה.¹²

כלומר, הביטוי 'בין עיניך' מופיע במצוה נוספת בתורה. שם אנו מוכרחים לפרש אותו שלא כהבנה הפשוטה - בין העיניים, משום שהתורה מדברת על עשיית 'קרחה', וניתן לעשות קרחה רק במקום שאמור לצמוח בו שיער. לאחר שלמדנו באיסור עשיית קרחה שכוונת הביטוי 'בין עיניך' הוא לשיער שבגובה הראש, אנו משתמשים בפירוש זה גם ביחס למצוות תפילין.

אולם, רבי יהודה טוען שאין צורך בג"ש זו, שכן ניתן ללמוד את מקום הנחת תש"ר דווקא מתוך היקש לתש"י באמצעות דיני נגעים:

ר' יהודה אומר: אינו צריך, אמרה תורה: הנח תפילין ביד הנח תפילין בראש, מה להלן במקום הראוי ליטמא בנגע אחד, אף כאן במקום הראוי ליטמא בנגע אחד, לאפוקי בין עיניך דאיכא בשר ושער, דאיכא שער לבן ואיכא נמי שער צהוב.¹³

יש לעיין מה מוביל את רבי יהודה ללמוד את מקום הנחת תפילין מתוך השוואה לדיני נגעים.

במסכת תפילין (פרק א הלכה י) הביאו בשם רבי אליעזר בן יעקב דרשה הפוכה מהתלמוד, שלומדת את מקום הנחת תש"ר בגובה של ראש מתפילין של יד, שדווקא אותן פשוט לו שיש להניחן בגובה של יד:

תפלה של יד ניתנת בגובה של יד, ותפלה של ראש, בגובה של ראש. כתוב על ידך, בין עיניך, מה על ידך בגובה של יד, אף בין עיניך בגובה של ראש, כדברי רבי אלעזר בן יעקב.

יתכן שנכון להסביר שדברי רבי אליעזר בן יעקב הנ"ל, הם מבוססים בעצם על הדברים המובאים בגמרא בשם רבי אליעזר, שתש"י צריכות להיות מונחות במקום שהוא 'לך לאות'.

לאחר מכן מובאת שם דרשתו של רבי יהודה הלומד מתש"י לתפילין של ראש על בסיס השוואת המקומות לעניין נגעים:

רבי יהודה אומר נאמר 'על ידך' ונאמר 'בין עיניך', מה על ידך שהוא ראוי ליטמא בנגע אחד, אף בין עיניך מקום שהוא ראוי ליטמא בנגע אחד. לבסוף מובאת הדרשה הלומדת מקום הנחת תש"ר מאיסור עשיית קרחה:

¹² מקבילה במכילתא דרשב"י: 'ר' אליעזר בן יעקב אומ' מופנה [להקיש ו] לדון גזרה שוה נאמי' כאן בין עיניך ונאמר להלן לא תתגודדו וגו' (דב' יד א) מה בין עיניך האמי' להלן מקום שער אף עיניך האמי' כאן מקום שער'. הביטוי 'מקום שיער' לכאורה מקביל לימקום שעושה קרחה'.

¹³ מקבילה במכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דפסחא פרשה יז: 'בין עיניך על גובה של ראש אתה אומר גובה של ראש או אינו אלא בין עיניך כשמועו ת"ל בנים אתם לה' אלהיכם וגו' מה בין עיניכם האמור להלן על גובה של ראש אף בין עיניך האמור כאן על גובה של ראש. ר' יהודה אומר הואיל ואמרה תורה תן תפילין ביד תן תפילין בראש מה ביד מקום שהוא ראוי להטמא בנגע אחד אף בראש מקום שהוא ראוי ליטמא בנגע אחד'.

נאמר 'בין עיניך' ונאמר 'לא תשימו קרחה בין עיניכם', מה קרחה במקום השער אף תפלה נמי במקום השער.

יש לציין שכאן אין שימוש בביטוי 'גובה של ראש', אלא 'מקום שיער'.¹⁴ ההלכה למעשה מבוססת בעצם על שני הביטויים, שכן השו"ע פסק בסי' כז סעיף ט שמקום הנחת תש"ר הוא ממקום צמיחת השערות מעל המצח, ועד מקום שמוחו של תינוק רופס, שמגיע עד גובהו של הראש בקודקוד.

בביאור הגר"א הסביר שהברייתא ששנתה 'גובה שבראש' צריכה להתפרש על פי הברייתא שלמדה ג"ש מאיסור קרחה:

מקום כו'. ממש"ש ב' מקום שעושה קרחה וראוי ליטמא כו'. ומ"ש מקום שמוחו כו' - ר"ל עד שם, וכ"ש למטה, שזהו יותר 'בין עיניך'.

הגר"א מביא ראיה לפירוש זה מהגמרא בעירובין שאמרה שיש בראש מקום להניח בו שני תפילין:

ואמרין בר"פ בתרא דעירובין מקום יש כו'. ועתוס' שם ד"ה מקום כו'. וע' מרדכי (רמז תתקסט).

לדברי הגר"א, הדברים מפורשים בירושלמי, שלמעשה ישנו מרחב שבו ניתן להניח את התפילין ממקום התחלת צמיחת השערות עד גובה שבראש:

וכן משמע בירושלמי פרק בתרא דעירובין הלכה א', והביאו בסה"ת ה' תפילין: 'א"ר ירמיה בשם ר' שמואל שיערו לומר עד מקום גבוה של ראש מחזיק, וכמה מחזיק? שתים. מעתה, אפילו בחול! א"ר חגי: אין בעי מיתב יהיב'. ר"ל אף בחול א"צ ליתן במקום א' אלא פעמים במקום זה או במקום זה. 'א"ר זריקא: אסבראי רב המנונא - עד מקום שמוחו של תינוק רופס'. מדקאמר עד מקום גבהו כו' עד מקום שמוחו כו' משמע מתחלת הראש עד שם, וכן מדקאמר מחזיק והיינו מהתחלת השער. וע' סה"ת שם:

דברי הגר"א מבוססים במלואם על דבריו של רבנו ברוך בספר התרומה הלכות תפילין סימן [ריג]:

נראה למורי רבינו שאין לפרש מקום המוח דוקא מניח תפילין ולא בשאר מקום, אלא מתחילת השיער הסמוך לפדחת הוא מקום הראוי להניח תפילין והולך שיעור מקום הנחה עד סוף מקום שמוחו של תינוק רופס. אף על גב דלא קאמר עד מקום וכו' כאלו אמ' עד מקום דמי, שהרי מקום שעושה קרחה הוא מתחילת שיער הראש הסמוך למצח. וגם הוא בטוב גובה הראש וגם מטמא בנגע אחד וגם יותר הוא בין עיניך בשיעור הסמוך לפדחת.

¹⁴ יש לציין שבמכילתא דרשב"י פרק יג גם מופיע הביטוי מקום שיער: יכול יתנם [על גבי מצחו ת"ל על יד] ובין עיניך מה על ירך בגבוה שביד [אף בין עיניך בגבו] שבראש ר' אליעזר בן יעקב אומי מופנה [להקיש ו] לדון גורה שוה נאמי כאן בין עיניך ונאמר להלן לא תתגודדו וגוי' (דבי יד א) מה בין עיניך האמי להלן מקום שער אף עיניך האמי כאן מקום שער. עוד יש להעיר בהשוואה בין מדרש זה למסכת תפילין, שמצד אחד הדרשות הן ממש מקבילות, אך דווקא דעת ת"ק במדרש מיוחסת במסכת תפילין לרבי אליעזר בן יעקב, ואילו הדרשה של רבי אליעזר בן יעקב מובאת במסכת תפילין ללא יחוס לתנא מסויים.

ומקום שמוחו של תינוק רופס לא אתא למעוטי אלא משם ואילך לצד העורף שאינו גובה הראש וגם אינו קרוי בין עינין. והא דקאמר פרק המוצא תפילין (עירובין צה, ב) ופרק כל הצלמים (ע"ז מד, א) 'מקום יש בראש להניח שתי תפילין' היינו מתחילת השיער הסמוך למצח עד סוף מקום שמוחו של תינוק רופס. ובירושלמי דהמוצא תפילין משמע קצת כן דקאמר התם על מקום תפילין של ראש: 'שערו לומר עד מקום גובה של ראש מחזיק. וכמה הוא מחזיק מעתה? שתי'. נלפיניה מחול'. פי' שרגילין להניח אותם במקום אחד. 'אמר רבי חגי: מאן דבעי' מיתן יהיב'. פירוש אף בחול אין צריך ליתנם כל שעה במקום אחד אלא פעמים במקום זה ופעמים במקום זה. 'אמר רבי זריקה: אסבראי רב המנונא עד מקום שמוחו של תינוק רופס'. מדקאמר עד מקום גובה של ראש מחזיק משמע מתחילת הראש הסמוך למצח וגם לשון מחזיק משמע כן לפי' זה שמתחילת השיער הסמוך לפדחת הו' מקום הראוי להניח תפילין.

אמנם, ישנו שינוי גירסה מסויים בירושלמי בין ספר התרומה לבין הגר"א בשאלת הגמרא. לפי ספר התרומה השאלה היתה 'נילפיניה מחול', שבפועל כן מקפידים להניח את התפילין במקום אחד, ואילו לפי הגר"א השאלה היא על דין המוצא תפילין בשבת שהתירו לו להניח שני זוגות - האם 'אפילו בחול', כשמניח זוג אחד לא יהיה צריך להקפיד להקפיד. אולם, שניהם שווים במסקנת הירושלמי עפ"י רבי חגי, שאין חובה להקפיד להניחם בדיוק באותו מקום, אלא בכל מקום שהוא בתוך המרחב שבין תחילת השיער למקום שמוחו של תינוק רופס. כן כתב גם הרא"ש בהלכות תפילין (סי' יט):

והא דאמר לעיל במקום שמוחו של תינוק רופס לאו דוקא קאמר שיניח במקום המוח ולא יותר, אלא מקום הנחת תפילין מתחיל ממקום שמתחיל השער, דהיינו ממקום שעושה קרחה ומיטמא בנגע אחד, ועד מקום שמוחו של תינוק רופס נמשך מקום הנחתן. והיינו דקאמר (בעירובין דף צה ב) מקום יש בראש להניח ב' תפילין. והא דאמר לעיל מקום שמוחו של תינוק רופס ה"ק עד מקום שמוחו כו' כן מוכח בירושלמי פרק המוצא תפילין דקאמר התם על מקום הנחת תפילין: שיערו לומר עד מקום שגבהו של הראש (מחזיק וכמה) הוא מחזיק (מעתה) שתיים. אמר ר' זריקה אסבראי רב המנונא עד מקום שמוחו של תינוק רופס משמע שמתחיל בהתחלת השער הסמוך למצח ומחזיק עד גובה של ראש.

אולם, מלשונו של הרמב"ם (תפילין ד, א) לא נראה שפירש כמו התרומה והגר"א, אלא שהגמרא תיארה בשני אופנים את אותו מקום:

היכן מניחין תפילין של ראש? מניחין אותן על הקדקד, שהוא סוף השיער שכנגד הפנים, והוא המקום שמוחו של תינוק רופס בו.

בבית יוסף הבין שהוא מפרש אחרת את היחס בין שתי הברייתות, אך הסתפק אם יש לפרש את הרמב"ם באופן שחולק למעשה על שיטת הרא"ש והתרומה:

ונראה שהוא סובר שבמקום עיקרי השער רופס מוחו של תינוק. והא דאמרו: 'מקום יש בראש להניח שתי תפילין' אפשר דלא זה על זה קאמר אלא סמוכים זה אצל זה ברוחב הראש שכנגד בין העינים. אי נמי זה על זה ומקום הנחת שתי תפילין מוח התינוק רופס וזה נראה יותר כי היכי דלא נשוויה חולק בהדי הרא"ש וספר התרומה בענין דינא.

בבה"ל (כז, ט ד"ה 'עד סוף') מדקדק מלשון הטור שכתב שמקום שמוחו של תינוק רופס הוא 'כל גובה הראש', שמקום הנחת תש"ר הוא גם מעבר לשיא הגובה של הראש, וכך סבר שמפרשים גם התרומה והרא"ש את הירושלמי, ומתוך כך הבין שיש מחלוקת בין ספר התרומה והרא"ש והטור לבין הרמב"ם. במחלוקת זו, הבה"ל צירף לשיטת הרמב"ם גם את הסמ"ק והכלבו שכתבו (סמ"ק מצוה קנג; כלבו סי' כא; אורחות חיים א, תפילין כו):

יש מקום בראש להניח בו שני תפילין, וזהו ממקום שמתחיל להשעיר עד חצי שיפוע הראש.

למעשה, כותב הביאור הלכה:

מהנכון מאד לזהר עכ"פ לכתחלה שלא יהיו התפילין גדולים ביותר, כי עי"ז נמשך למעלה על כל גובה הראש, ומ"מ בדרך כלל טוב יותר שימשיך התפילין בגובה למעלה משישפילם לצד המצח, כי בגובה יוצא עכ"פ לדעת כמה מהראשונים והירושלמי מסייע להו וכו"ל מה שאין כן לצד המצח. ועיין בס' מעשה רב ובהגהות כת"י הגאון ר' אלעזר חרל"פ זצ"ל דמשמע מיניה ג"כ דטוב יותר לכתחלה להמשיך התפילין לצד מעלה כדי שלא יושפלו לצד המצח. ומ"מ אפשר דגם המע"ר מודה דלכתחלה לא יגביהם עד סוף גובה הראש כדי לצאת לדעת הסמ"ק והכל בו ג"כ.

ולעני"ד נראה שאין מחלוקת בין הראשונים, ומה שכתבו הסמ"ק והכלבו 'חצי שיפוע הראש' כוונתם היתה עד לשיא הגובה של הראש, ומה שכתב הטור 'כל גובה הראש' כוונתו הוא לכל המקום שהולך ומגביה מסוף המצח עד לשיא הגובה של הראש.

השיטה היחידה שיש מקום לומר שחולקת היא שיטת הרמב"ם, שמדבריו נראה שלא מדובר על מרחב הנחה, אלא על מקום מדויק. אם הרמב"ם מודה לגמרות שכתבו ש'מקום יש בראש להניח שני תפילין', ממילא למעשה יש להשוות את שיטתו לשיטת שאר הראשונים כמו שכתב הבית יוסף. אולם, בהלכות הרמב"ם לא מצאנו שהזכיר שמקום יש בראש להניח שני תפילין.¹⁵ אף ההבנה של התוספות (עירובין צה, ב ד"ה מקום) והתרומה (ריג) שמקום הנחת תפילין הוא לפחות ארבע אצבעות מבוססת על ההנחה שהציף היה מונח במקום הראוי להנחת תפילין, אך ברמב"ם בהלכות כלי המקדש אין רמז לדבר זה,¹⁶ ויתכן שהוא סבר שהציף מונח

¹⁵ אף בפירושו למשנה בדעת ר"ג שסבר שהמוצא תפילין בשבת מכניסן שניים שניים, הסביר שלדעת ר"ג אין השבת זמן תפילין, ולכן יכול להניח שניים בו זמנית.

¹⁶ ואינו מחוייב גם מצד הגמרות בזבחים (יט, א) ובערכין (ג, ב) שהקשו כיצד היה הכהן מניח תפילין רק מצד המצנפת, והציף הוזכר שם רק בברייתא שממנה השיבו ישערו היה נראה בין ציף למצנפת, ואין כל מניעה לפרש שהציף היה על המצח, שלא במקום צמיחת השיער.

על המצח, כפשוטו של מקרא 'והיה על מצח אהרון... והיה על מצחו תמיד...' (שמות כח, לח).¹⁷

לאור זאת, אם חוששים לשיטת הרמב"ם ראוי להקפיד להניח את התפילין ממקום התחלת עיקרי צמיחת השיער ולמעלה, ולא במקום גבוה יותר,¹⁸ ובפרט אם מדובר בתפילין גדולות - אין להגביה אותן יותר, שמא יצא ממקום הנחת תפילין לפי הרמב"ם. אמנם, בוודאי יש להקפיד, כפי שכתב הבה"ל, והאריך והרחיב בזה הרב קוק בספר 'חבש פארי', שלא להשפיל את התפילין לכיוון המצח, גם אם הן גדולות, משום שאז יוצא ממקום הנחת תפילין לכל הדעות.

אף השו"ע (לב, מא) פסק שאורך התפילין ורוחבן אין לו שיעור, ואמנם המג"א (שם ס"ק נו) כתב שבכל זאת ראוי להקפיד על שיעור הגאונים, והלך בעקבותיו המשנ"ב, וכתב בבה"ל שיהיו התפילין לא פחות מאצבעיים על אצבעיים ולא יותר מארבע על ארבע (כולל התיתורא). אמנם, יש לציין שאחת הסיבות שיצאו חלק מהאחרונים נגד תפילין קטנות היה מפני שהיה מצוי מאוד שיהיו פסולות (עיי"ש בס"ק קפט במשנ"ב בשם א"ר).

¹⁷ ובתוספות התבססו על תרגום אונקלוס, שתרגם 'מצחו' - 'בית עינוהי', והבינו שהוא כמו 'בין עיניך' שנאמר בתפילין.

¹⁸ אף שכתב כן במשנ"ב (כז, לג), ושם בבה"ל ד"ה 'עד סוף', ולשיטת הרמב"ם והשו"ע שאין שיעור לגודל התפילין, לכאורה, הרי יכול לעשות אותן גדולות ויתפסו את כל גובה הראש. עם זאת, יתכן שהרמב"ם לא הגביל את גודלן למעלה, כי פשוט שאינן יכולות להיות בגודל שהוא מעבר לשיעור המקום שמוחו של תינוק רופס. בהקשר זה יש לומר שלפי החשבון של תוספות ניתן להוכיח גם לשיטת הרמב"ם שאין לעשות את התפילין בגודל של פחות מאצבע.